

11. Тарасенко Н. А. Несколько замечаний к предистории древнеегипетской Книги Мертвых период / Н. А. Тарасенко // Средний світ. – 2010. – № 2. – С. 122–131.
12. Тарасенко М. О. Папірус Книги Мертвих Istanbul № 10846–10847 период / Н. А. Тарасенко // Східний світ. – 2014. – № 3. – С. 77–86.
13. Тарасенко Н. А. «Рисовальщики» (SŠ kD.wT) Дейр-эль Медины и создание Книги Мертвых период / Н. А. Тарасенко // Східний світ. – 2012. – № 2. – С. 92–97.
14. Тарасенко Н. А. Традиция иллюстрирования 42-й главы древнеегипетской Книги Мертвых в Новом Царстве (к типологии веньеток) период / Н. А. Тарасенко // Східний Світ. – 2009. – № 2. – С. 119–132.

Билык Виктория. Тема египетской Книги Мертвых в исследованиях украинского востоковеда Николая Тарасенко. На примере анализа научного наследия одного из современных украинских историков Николая Тарасенко, специалиста в области египтологии, археологии, искусствоведения и религиоведения, доктора исторических наук, старшего научного сотрудника отдела Ближнего и Среднего Востока Института востоковедения им. А. Ю. Крымского НАН Украины, мы сделали попытку определить приоритетные направления египтологических исследований в современной украинской исторической науке. К таким, безусловно, относятся религиозная тематика, поскольку особенностью не только древнего Египта, но и остальных стран Древнего Востока является глубокое проникновение религии во все сферы жизни, поскольку влияние религиозного фактора в древности было определяющим. Поэтому вполне закономерным является заинтересование исследователей источниками по истории древнего Египта, которые имеют религиозную основу. К таким относится и Книга Мертвых. Именно она стала предметом научных исследований Николая Тарасенко.

Ключевые слова: историография, египтология, исследования, источник, Древний Египет, Книга Мертвых.

Bilyk Viktoria. The Theme of the Egyptian Book of the Dead in the Research of the Ukrainian Orientalist Nikolay Tarasenko. Based on the analysis of the scientific heritage of one of the modern Ukrainian historian Mykola Tarasenko, expert in the field of Egyptology, archaeology, art history and religious studies, doctor of historical Sciences, senior researcher of the Department of the Middle East Institute of Oriental studies named after A. Y. Krymskiy Ukrainian National Academy of Science, we made an attempt to identify priority areas of the egyptologues studies in the modern Ukrainian historical science. Such is certainly true of religious themes as a feature of not only ancient Egypt but also other countries of the Ancient East, is the deep penetration of religion into all spheres of life, the influence of the religious factor in ancient times was decisive. It is therefore quite natural that the interest of researchers sources on the history of ancient Egypt have a religious basis. Such is the Book of the dead. It became the subject of scientific investigation of Nikolay Tarasenko.

Key words: historiography, egyptologia, research, source, Ancient Egypt, Book of the dead.

Статтю подано до редколегії
09.08.2016 р.

УДК 94[(470+571): 560] «1750/1760»

Анатолій Ткачук

Зародження російсько-турецького антагонізму та його ескалація в 50–60-х рр. XVIII ст.

У статті проаналізовано витоки та основні причини російсько-турецького протистояння через оцінку геополітичних пріоритетів обох держав на різних етапах їх розвитку. Основну увагу приділено аналізу головних чинників ескалації конфлікту напередодні анексії Криму Росією. Звернено увагу також і на зіткнення геополітичних інтересів Росії та Османської імперії в Кавказькому регіоні на тлі російсько-турецького антагонізму в Північному Причорномор'ї.

Ключові слова: анексія, Кримське ханство, Османська імперія, «південне питання», Північне Причорномор'я, Російська імперія, російсько-турецька війна.

Постановка наукової проблеми та її значення. Російсько-турецьке протистояння привертає особливу увагу дослідників оскільки воно значною мірою визначало геополітичні процеси в

євразійському порубіжжі, починаючи із середини XVII ст. Особливо актуальною проблема ескалації російсько-турецького конфлікту постає в 50–60-х рр. XVIII ст., коли наріжним каменем у відносинах Російської та Османської імперій стає «кримське питання». Знакова подія в цьому протистоянні – анексія Кримського ханства Російською імперією в 1783 р., що започаткувала кардинально новий етап розвитку всього Чорноморського регіону.

Мета дослідження – аналіз головних чинників і внутрішніх механізмів процесу ескалації російсько-турецького протистояння напередодні війни 1768–1774 рр. та анексії Криму.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Серед досліджень, у яких об'єктом вивчення були російсько-турецькі відносини XVII–XVIII ст., потрібно згадати роботу російського історика XIX ст. Ф. Бруна [1], у якій міститься аналіз внутрішньополітичної ситуації в Криму середини XVIII ст. та простежується її вплив на політику правлячих кіл Російської й Османської імперій. Російсько-турецькі стосунки початку XVIII ст. розкрито в дослідженні С. Орешкової [18]. Проблему російсько-турецького протистояння на Кавказі та його впливу на міжнародні відносини в означений період піднімає М. Маркова [15]. Історію Османської й Російської імперій як послідовників візантійського та золотоординського спадку висвітлює у своєму дослідженні А. Кадибарев [10]. Своєрідним підходом до оцінки російсько-турецьких відносин, завдяки аналізу внутрішньополітичної ситуації в Криму, вирізняються роботи В. Возгріна [2; 3], В. Крисаченка [13], Ф. Лашкова [14]. Відповіді на актуальні питання історії Криму та процесів, які передували його анексії, містяться в колективній праці відомих українських учених-істориків і сходознавців, підготовленій Інститутом історії України НАН України [12].

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Росія й Туреччина формувалися та розвивалися в близькому географічному сусідстві й у їхній історії можна знайти чимало спільного. Після нищівної поразки від Тимура в 1402 р. османи на чолі з Баязидом I, швидко оговтавшись, продовжили приєднання нових земель і вже до кінця XV ст. вийшли за межі своїх етнічних кордонів. Подібні процеси відбувались і в Північно-Східній Русі, де по завершенню об'єднувачого процесу на початку XVI ст. постало Московське царство. Його правителі одразу обрали шлях зовнішньої експансії та створення євразійської держави. Територія Московії розширювалася переважно на Схід, передусім у межі проживання етнічно, релігійно й лінгвістично близьких до турків-османів тюркських народів, які сповідували іслам. Уже в другій половині XVI ст. державність Казанського, Астраханського та Сибірського ханств ліквідовано, а їхню територію анексовано. Османи, зі свого боку, захоплюючи Арабський Схід і Закавказзя, головний удар наносили все ж на Захід, поглинаючи землі, де жили християнські, переважно слов'янські народи, котрі сповідували православ'я. Болгарські царства, Сербське й Боснійське королівства не змогли протистояти турецькій агресії. Так приблизно в одному часовому просторі створювалися дві великі євразійські імперії, наближаючи одна до одної кордони своїх володінь [10, с. 145].

Міждержавні відносини між Московією та Османською імперією встановлено в 1492 р. Проте спільних кордонів ці держави на той час ще не мали. Навіть перше російсько-турецьке військове зіткнення не було пов'язане з якими-небудь територіальними претензіями цих країн одна до одної. Першим збройним конфліктом можна вважати військові дії в районі Астрахані 1569 р. Однак вони розпочаті турецькою стороною не заради того, аби змінити співвідношення сил у Східній Європі чи одержати якусь частину золотоординського спадку, а лише для забезпечення зручного шляху кримським і північнобалканським військам до театру військових дій, що велися проти Ірану. Після цього понад 100 років Османська імперія не проявляла жодного інтересу до цього регіону. Турецький васал, Кримське ханство, яке відало від імені османських властей проблемами північного прикордоння, відоме своїми набігами на землі Речі Посполитої та Росії. Напади ці були дуже болючими для місцевого населення, оскільки татари часто проникали вглиб території цих держав. Однак усе ж це були лише набіги, походи за здобиччю й полоненими. Якихось серйозних територіальних претензій на землі Московії в другій половині XVI – першій половині XVII ст. ні татари, ні їхні османські союзники не пред'являли. Утвердившись у Криму, османи на інший ординський спадок не претендували, і північно-східний напрям на той час не входив до сфери їхніх головних зовнішньополітичних інтересів.

Інтереси Московської держави до середини XVII ст. були зосереджені переважно в західному й східному напрямках. Південне прикордоння цікавило московський уряд лише у зв'язку з необхідністю забезпечити оборону своїх володінь від кримських набігів [18, с. 34].

Російсько-турецька війна 1672–1681 рр. не сприймалася з ентузіазмом ні турками, ні росіянами. Вона завершилася Бахчисарайським перемир'ям, яке вперше офіційно зафіксувало спільний кордон

між Російською державою й Османською імперією, що проходив здебільшого по Дніпру, залишаючи землі між Дніпром і Бугом незаселеними.

У Росії наприкінці XVII ст., незважаючи на досить тривалу війну, були надії, що подальші відносини з Османською імперією можуть складатися мирно, що «можна з султаном турецьким мир надійний чинити» [20, с. 27].

Захоплення Азова (1696) відкривало для Росії перспективи ствердження в Азово-Чорноморському басейні. Молодий російський цар Петро I захопився ідеєю виходу його держави до Чорного моря й можливістю створення в його акваторії російського морського флоту. Він бажав продовження війни та завоювання Керчі. Однак Прутська невдача московського царя, повернення туркам Азова й ліквідація російської азовської флотилії відновили в регіоні попередню геополітичну рівновагу. У 1720 р. між двома державами підписано «Вічний мир».

Територіальні претензії до Османської імперії й заяви про необхідність узагалі знищити цю державу з вуст офіційних осіб уперше прозвучали в Росії за правління Анни Іванівни. У результаті війни 1735–1739 рр. до російських володінь уключено лише Азов, а весь османо-російський прикордонний район проголошено нейтральним і демілітаризованим [18, с. 39].

Після невигідного для Росії Белградського миру 1739 р. вона перейшла від військових акцій до економічних, дипломатичних та дестабілізаційних методів розв'язання кримської й причорноморської проблеми. Однак у другій половині 40–50-х рр. найбільш актуальними зовнішньополітичними завданнями було втримання завойованих Петром I територій Прибалтики й мінімізація загроз інтересам Росії в Східній Європі, які виникали з боку Пруссії. Тому чорноморська проблема відійшла для Російської імперії на другий план. Проте це зовсім не означає, що її забуто [5, с. 148].

Середина та друга половина XVIII ст. були складним періодом в історії Османської імперії. Це насамперед пов'язано із занепадом військово-ленної системи – основи господарського, політичного, військового життя держави. До середини XVIII ст. ускладнилися внутрішньополітичні проблеми, пов'язані з активізацією національно-визвольних рухів на грецьких, сербських, болгарських, албанських й інших територіях, захоплених турками. Похитнулася відносна єдність Османської держави, яка складалася в ході успішних завоювань. Загальна криза Османської імперії відбилася на боєздатності армії. Занепад військово-ленної системи зайшов так далеко, що на війну з Росією в 1768–1774 рр. вдалося зібрати близько четвертої частини сипахів із їхніми загонами. Яничари до того часу з високопрофесійного війська перетворились у зброю двірцевих угруповань. Вони втратили бойове значення й використовувалися зазвичай для каральних операцій. Відставав від європейського рівня й османський флот. Деякі спроби реорганізації армії, що здійснювалися в 40-х рр. XVIII ст., значного успіху не мали [17, с. 223].

У зовнішній політиці Стамбула пріоритетними напрямками було суперництво з Персією на Кавказі та в Малій Азії, яке, утім, не доходило до широкомасштабних військових зіткнень. Цікаво, що кримський хан Арслан-Гірей, який правив у 1748–1756 рр., одержав подяку від турецького султана за дотримання умов дружби й приязні з Російською державою. Звичайно, набіги кримських татар не припинялися, проте вони вже не мали систематичного характеру та організовувалися переважно окремими князями власними силами. Потрібно відзначити, що такі самі набіги на кримські землі здійснювали запорозькі й донські козаки, а також підвладні Росії калмики. Постійна загроза набігів була причиною того, що обширні території, котрі належали Запорозькій Січі, дуже повільно заселялися. Османські ж і кримські землі, які прилягали до російських й українських теренів, також фактично були своєрідною смугою відчуження. Так, території Придністров'я та Херсонщини практично не були заселеними. Землі, які лежали між Бугом і Дністром, узагалі не освоювалися Туреччиною й адміністративно навіть не входили до її складу. П. А. Рум'янцев у 1765 р. відзначав: «турки і татари... на цих степах ніяких поселень не заводять» [19, с. 6].

За таких обставин російська сторона значно активізувала підривну роботу для посилення етнічних суперечностей усередині ханства. Унаслідок низки причин об'єктивного (розбіжності в культурі, мові, способі життя й господарстві) та суб'єктивного (значна економічна залежність від Росії, постійне зіткнення з російськими підданими, складні відносини з жителями Криму) характеру, ногайські татари, які склали близько 40 % населення Кримського ханства й займали всю його територію за межами півострова, більше схилилися до дотримання добросусідських відносин із Росією, ніж кримські татари. Саме ці суперечності досить успішно використовували російські агенти. Так, у 1753 р.

Едісанські мурзи Канаї і Шинкуша прислали до Петербурга свого посланця Хаджия Акаї-Кутлу з проханням про прийняття їх із всім народом у підданство російській короні, заявляючи, що головні Буджацькі мурзи з ними погоджуються (Едісанська й Буджацька орди були найсильнішими в ногайців). У 1758 р. подібні спроби повторено. Проте російський уряд, аналізуючи зміст листів від ногайських мурз, резюмував, що «зміст їхніх листів такий, нібито ногайські правителі і едісанські та буджацькі мурзи шукали тут лише тимчасового прихистку через політику Крим-Гірей хана, а нам потрібно значно більше» [21, с. 611]. Крім того, Росії, яка на той час була учасницею Семилітньої війни, не вигідні заострення відносин з усе ще могутньою та впливовою Османською імперією. Тому справу відклали до кращих часів. Офіційно російський уряд погодився прийняти в підданство лише ногайські клани.

Децю іншою була політика стосовно кавказьких народів. Підданими Кримського хана в той час на Кавказі були адиги, які займали лівобережжя Кубані. Проте залежність останніх від Криму вважалася номінальною. Кавказці без особливого захоплення визнавали верховенство хана й намагалися проводити самостійну політику. Звичайно, така політика адигів провокувала постійні набіги на них кримських і кубанських татар. У результаті цього не один раз різні адигські племена заявляли про своє бажання перейти в російське підданство.

Традиційно кримські хани вважали своїми підданими й кабардинців. Відповідно до Белградського договору 1739 р. Кабарда визнавалася незалежною, «буферною» територією. Але всупереч положенням цього договору, кримські хани продовжували втручатись у внутрішні справи Кабарди, вимагаючи від неї сплати данини. У 1750 р. із Петербурга на адресу турецького уряду направлено офіційний протест у зв'язку з постійним утручанням кубанського сераскера в кабардинські справи. Та й сама Блискуча Порта в 50-х рр. XVIII ст. заслала агентів у Кабарду та Дагестан, які повинні були переконати місцевих правителів прийняти турецьке підданство та виступити проти Росії. Потрібно визнати, що й Російська імперія активно втручалась у справи Кабарди. На початку 50-х рр. туди були відіслано майорів І. Барковського та П. Татарова із загонами з 400 солдатів. Окрім своєї головної місії щодо примирення ворогуючих угруповань знаті, ці російські емісари уважно вивчали Кабарду як один із важливих театрів військових дій у випадку війни з Туреччиною чи Іраном. Такі заходи російського уряду однозначно сприймалися в Туреччині й Кримському ханстві як утручання у внутрішні справи Кабарди. Тому коли в 1753 р. російським емісарам удалося на деякий час примирити місцеві ворогуючі угруповання, то Османська імперія офіційно звинуватила Росію у втручаннях в справи Кабарди та в проведенні агітації, щоб схилити кабардинців до вступу в російське підданство. Отже, у 50-х роках XVIII ст. простежуємо вперте суперництво між Росією, з одного боку, й Османською імперією та Кримським ханством – з іншого, за гегемонію в Північному Причорномор'ї та на Кавказі. Лише постійний перебіг малих і великих європейських війн у 1740–1750 рр. відкладав подальші спроби Росії виконати ті завдання, які вона ставила перед собою в ході війни 1735–1739 рр. [15, с. 178].

Розуміючи це й ураховуючи досвід попередньої війни, Османська імперія почала готувати сприятливий зовнішньополітичний фон перед початком нового зіткнення з Росією. Із кінця 1750-х рр. у Стамбулі активізувались антиросійські настрої. Ураховуючи, що традиційними суперниками Османської імперії були Іран, Австрія, італійські держави, а в ході Семилітньої війни 1756–1763 рр. союзником Росії виступила й Франція, Османська імперія розпочала переговори про союз із Пруссією. Договір між двома державами підписано в 1761 р. Але вихід Росії з війни з Пруссією після сходження на престол Петра III й укладення російсько-пруського союзного договору зруйнували плани Стамбула.

Подібною була ситуація й у Кримському ханстві. У 1758 р. до влади в Бахчисараї в результаті повстання прийшов новий хан – Крим-Гірей. Його політика від самого початку правління мала чітко означене антиросійське спрямування. У 1758–1759 рр. новий хан проводив активну політику в Кабарді, намагаючись безуспішно схилити її князів до виступу проти Росії. Після невдачі кримський хан не заспокоївся. У межах укладеного османсько-пруського договору в Бахчисараї велися переговори між ханом і представником прусського короля про конкретні військові акції кримських татар проти Росії та Австрії. Крим-Гірей готовий був виставити 16-тисячний корпус татарської іррегулярної кінноти. Проте вихід Росії з війни з Пруссією перекреслив плани спільних пруссько-турецьких дій. Пропоновані Пруссією диверсії проти австрійських військ на території Угорщини для Крим-Гірея були не настільки цікавими.

Невдачі кримського правителя спонукали турецького султана в 1764 р. прийняти рішення про усунення Крим-Гірея від влади. Тим більше, що його ризикована й агресивна зовнішня політика поєднувалася з невірноваженістю у внутрішніх справах, за що йому дали прізвисько «Делі-хан» («Божевільний хан»). Про це свідчать як османські, так і російські джерела. Але все ж основною причиною усунення хана була його агресивна політика, яка б неминуче привела ханство, а слідом за ним і Османську імперію до війни з Росією та союзною з нею імперією Габсбургів. За таких зовнішньополітичних умов така війна аж ніяк не входила до планів Стамбула. Хоча ворожість й агресивність Крим-Гірея до Росії була цілком зрозумілою, ураховуючи зіткнення інтересів Бахчисараю та Санкт-Петербурга на прикордонних територіях, а також те, що російський консул у Криму Никифоров, діючи відповідно до спеціальної інструкції Колегії іноземних справ, займався на півострові ще й розвідницькою діяльністю. Не випадково, наступник Крим-Гірея на ханському престолі – Селім-Гірей III передусім висунув вимогу видворити Никифорова з Криму.

Отже, політика причорноморських держав у 50–60-х рр. XVIII ст. лише нагнітала напругу в регіоні й призводила до поглиблення взаємних суперечностей. При цьому основна причина формування передумов нової російсько-турецької війни полягала в тому, що Белградський мир 1739 р. не розв'язав ключових проблем у регіоні. Відповідно до його результатів, Росія не могла досягнути виконання своїх геополітичних й економічних завдань. Османській імперії, зі свого боку, не вдалося встановити гегемонію на Кавказі та зберегти в Північному Причорномор'ї відносно комфортне для себе становище, яке склалося після невдалого Прутського походу російської армії в 1711 р. Кримське ханство, зі свого боку, не лише не забезпечило собі геополітичної й економічної вигоди – воно взагалі втратило статус самостійної сторони конфлікту та з усією очевидністю перетворилось із суб'єкта політичного процесу в його об'єкт.

Є підстави стверджувати, що в планах Петербурга відразу після завершення війни з Пруссією в 1763 р. була підготовка до війни з Османською імперією за Північне Причорномор'я й Північний Кавказ. А за тих умов це могло означати лише одне – прагнення зруйнувати існуючу на той час систему військово-політичної та релігійно-ідеологічної залежності Кримського ханства від Османської імперії. Не випадково майже відразу після сходження на російський престол Катерини II їй представили відому доповідь канцлера М. І. Воронцова «Про Малу Татарію». У ній канцлер відзначав, що сусідство кримських татар «для Росії набагато шкідливіше, ніж Порти Оттоманської; вони є схильними до грабунків і злочинств, майстерні в швидких і неочікуваних військових нападах, а до останньої з турками війни наносили Росії відчутну шкоду і образи частими набігами, захопленням у полон багатьох тисяч жителів... Росія змушена для захисту і безпеки своєї утримувати проти них оборонні лінії із великою чисельністю війська й перебувати, ніби під час війни, у стані бойової готовності» У зв'язку з цим Воронцов робив висновки, що «півострів Крим місцезнаходженням своїм настільки важливий, що дійсно може вважатися ключем російських і турецьких володінь; до того часу, поки він залишається в турецькому підданстві, він завжди буде небезпечним для Росії, та навпаки, коли б він перебував під владою Російської держави чи не був би залежним від когось, то не лише безпека для Росії надійно була б утверджена, але тоді Азовське й Чорне моря були б під її владою» [6, с. 150]. На основі цього свідчення можна стверджувати, що російський уряд на початку 1760-х рр. цілком усвідомлював неминучість у найближчий час нового військового зіткнення з Османською імперією.

Досить активними були дії Росії й на Кавказі. Весною 1763 р. в урочищі Моздок розпочалося будівництво однойменної фортеці. Вона стала ключовою в Кизлярсько-Моздокській лінії укріплень, яка в той час створювалася. Завдяки своєму розміщенню ця фортеця, по-перше, повністю контролювала найбагатші пасовища князів Великої Кабарди, а по-друге, за словами Крим-Гірея, нова фортеця розміщена на такому місці, яке «є єдиним вільним для проїзду й сполучення дагестанців із кубанцями та кримцями». Якщо вона буде добудована до кінця, то «будь-яке сполучення в татар із дагестанцями зовсім буде перерване». Фортецю добудували в 1765 р., вона одержала 40 гармат і потужний гарнізон [16, с. 115].

Однак і Османська імперія також посилювала укріплення й гарнізони своїх північно-причорноморських і кавказьких оборонних ліній. У 1761 р. між Стамбулом та Берліном укладено союзний договір, спрямований проти Росії й Австрії. Крім того, кримський хан у 1759 р. перевів частину ногайців із Буджака на лівий берег Дніпра та поселив їх між річками Білозеркою й Рогачиком, що

заборонено Белградським договором. Користуючись тим, що будівництво Моздока викликало незадоволення кабардинських князів, Крим-Гірей у листопаді 1763 р. запевнив їх, що «якщо вони з російською стороною мають зв'язок через поселення в урочищі Моздок, то він, хан, обіцяє не допустити їх до цього силою» [16, с. 116].

Це слугувало підставою для звернення багатьох князів Великої Кабарди наприкінці 1764 р. до кримського хана з проханням зруйнувати Моздокську фортецю, незважаючи на те, що вона була побудована на території Російської імперії. У червні 1765 р. кубанський сераскер здійснив військову акцію в районі Кизляра, однак вона виявилася безрезультатною.

Отже, обидві сторони готувалися до війни, яка ставала неминучою. Погляди істориків на назріваючий конфлікт різняться між собою. Так, зокрема, В. Возгрін уважає, що Османська імперія й Кримське ханство стали жертвою неспровокованої агресії з боку Росії, яка знищила самобутню цивілізацію, що склалася на півострові [2]. А. Фішер робить висновок, що поряд з економічними причинами постійного тиску Росії на Крим, був досить сильним елемент своєрідної помсти з боку росіян за багато століть кримської агресії [22]. Значна частина істориків схильна вважати багаторічну боротьбу Росії з Туреччиною за Північне Причорномор'я такою, що була зумовлена захистом південних кордонів і потребами економічного розвитку країни.

Відповідно до домінуючої в сучасній російській історіографії думки, саме в Північному Причорномор'ї найбільш інтенсивно в той період відбувався процес розширення Російської імперії до своїх «природних» геополітичних кордонів. Такими нібито для неї на півдні були Чорноморське узбережжя, Великий Кавказ, Каспійське море та напівпустелі середньої Азії. Згідно з цією концепцією нормальний розвиток держави чи етносу неможливо уявити без опори на ці природні кордони. Якщо етнос не доріс до них, то він відчуває нестачу необхідних для розвитку ресурсів. Якщо етнос переісці ці кордони, то він відчуває значну напругу через переорієнтацію відповідних економічних і торгових зв'язків, а також через необхідність захисту периферійних для себе територій. Тому боротьба за вихід до Балтійського й Чорного морів продовжувалася тривалий час. Вона повинна була закінчитися перемогою Росії, оскільки це мало вирішальне значення для російської державності, яка від самого свого становлення розвивалася на ґрунті імперської ідеї. Така позиція не є новою, оскільки подібні погляди обстоював ще в XIX ст. відомий російський дипломат, публіцист і мислитель А. Жоміні, найближчий соратник канцлера А. Горчакова. Він відзначав, що зовнішня політика Катерини II багато в чому визначалася саме геополітичним становищем Росії. «Задихаючись у своїх територіальних межах між Швецією, Польщею, татарами й турками, Росії потрібно було розширити та досягнути своїх природних кордонів і моря. Це право будь-якої держави. Усі держави утворені внаслідок цього закону. Росія повинна була вчинити так само» [9, с. 78]. Отож основною причиною протистояння Росії й Туреччини було об'єктивне прагнення першої до розширення своїх кордонів, а другої – недопущення відторгнення своїх периферійних територій, які опинились у сфері геополітичних інтересів Росії. Кримське ханство (як і Кабарда, Осетія, Молдавія, Валахія та інші землі) виявилось об'єктом у чужій геополітичній грі. Уже з часу приєднання до Росії Східної України ханство могло або залишатися в орбіті інтересів Османської імперії, або потрапити до сфери інтересів Російської імперії. Іншої альтернативи в нього не було.

Катерина II, яка прийшла до влади в 1762 р., вірогідно, спробувала б відразу переорієнтувати зовнішню політику Росії на традиційний союз із Віденським двором і тим самим розпочати війну з Османською імперією та Кримським ханством. Але цьому завадило польське питання, яке постало на порядку денному тодішньої російської зовнішньої політики. У боротьбі навколо вибору кандидата на польський престол союзником Росії стала Пруссія, а союзник Росії з «південного питання» – Австрія – виявилася в цьому випадку її ворогом. Цілком зрозуміло, що за таких умов вирішення «південного питання» знову відкладалося на невизначений термін, який, проте, настав уже в 70–90-х рр. XVIII ст.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, ескалація російсько-турецького конфлікту не випадково припала саме на середину XVIII ст. Є всі підстави вважати, що причини російсько-турецького антагонізму в 50–60-х рр. лежали, передусім, у нерозв'язаності проблеми Причорноморського й Кавказького регіонів, які з початку XVIII ст. перетворилися фактично в зони проникнення та освоєння для обох держав. Стамбул повинен був розв'язати для себе проблему Причорноморського й Кавказького регіонів, а водночас одержати важелі впливу в Речі Посполитій як ключовій державі для протидії прямим антиосманським крокам із боку як Росії, так і імперії Габсбургів. Російська імперія

також за будь-яку ціну прагнула розширити свою територію, здобути вихід до Чорного моря та одержати можливість контролювати Кримський півострів. Саме Кримське ханство в цей час самостійної ролі вже не відігравало. Вектор майбутніх змін залежав здебільшого не від кримськотатарської еліти, а від зовнішньополітичних тенденцій, які визначили політику Петербурга й Стамбула. Навіть після укладення Кючук-Кайнарджийського та Ясського мирного договорів геополітична боротьба двох імперій за гегемонію в східноєвропейському й євразійському просторі не припинилася.

Джерела та література

1. Брун Ф. К. Крым в половине XVIII столетия / [пер. и примеч.] Ф. К. Брун. – Одесса, 1867. – 28 с.
2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М. : [б. и.], 1992. – 288 с.
3. Возгрин В. Анексія Криму Російською імперією / В. Возгрин // Кримськотатарське питання. – 1999. – № 4. – С. 3–25.
4. Гаврюшкин А. В. Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII века / А. В. Гаврюшкин. – М. : [б. и.], 1989. – 176 с.
5. Дейников Р. Т. Россия, Турция и Крымское ханство в 40–60-х годах XVIII века / Р. Т. Дейников // Русская история. – 2009. – № 6. – С. 147–157.
6. Доклад канцлера М. И. Воронцова «О Малой Татарии» от 9 ноября 1762 года / А. А. Новосельский // Документы по истории России XVIII века. – М., 1957. – 877 с.
7. Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. I : 1844. URL [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/krym.html>
8. Записка Екатерины II о первой войне с Турцией / А. А. Новосельский // Документы по истории России XVIII века. – М. : [б. и.], 1957. – 877 с.
9. Из рукописи А. Г. Жомини о внешней политике Екатерины II / предисл. П. В. Стегния, О. Ю. Волковой // Новая и новейшая история. – 1999. – № 2. – С. 76–82.
10. Кадырбаев А. Ш. Османская и Российская империи: общее византийское и золотоордынское наследие / А. Ш. Кадырбаев // Восток. 2003. – № 2. – С. 138–145.
11. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / Лорд Кинросс. – М. : [б. и.], 1999. – 696 с.
12. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : [б. в.], 2014. – 456 с.
13. Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство / В. Крисаченко. – Київ : [б. в.], 2000. – 335 с.
14. Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан : ист. очерк / Ф. Лашков // Киевская старина. – 1886. – № 9. – С. 37–80.
15. Маркова О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке / О. П. Маркова. – М. : [б. и.], 1966. – 323 с.
16. Масаев М. В. Присоединение Крыма к России / М. В. Масаев. – Симферополь : [б. и.], 1997. – 220 с.
17. Новичев А. Д. История Турции / А. Д. Новичев. – СПб., 1963. – 318 с.
18. Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. / С. Ф. Орешкова. – М. : [б. и.], 1971. – 206 с.
19. Письмо П. А. Румянцева генерал-майору Е. А. Щербинину о защите южной пограничной линии. От 1 октября 1765 г. / П. А. Румянцев // Сборник документов и материалов / под ред. П. К. Фортунатова. – М. : [б. и.], 1953. – Т. 2 : 1768–1775. – 864 с.
20. Письмо Петра I князю Федору Юрьевичу Ромодановский от 31 мая 1696 г. / Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1877. – Т. 1 : 1688–1701. – 998 с.
21. Постановление русского правительства об отношениях с Крымским ханством от 8 ноября 1758 г. / А. А. Новосельский // Документы по истории России XVIII в. – М. : [б. в.], 1957. – 877 с.
22. Фішер А. Російська анексія Криму / А. Фішер. – Київ : [б. в.], 1998. – 180 с.

Ткачук Анатолий. **Зарождение российско-турецкого антагонизма и его эскалация в 50–60-х гг. XVIII в.** В статье проанализированы истоки и основные причины российско-турецкого противостояния через оценку геополитических приоритетов обеих государств на различных этапах их развития. Основное внимание уделяется анализу основных факторов эскалации конфликта накануне аннексии Крыма Россией. Обращается внимание также и на столкновение геополитических интересов России и Османской империи в Кавказском регионе на фоне российско-турецкого антагонизма в Северном Причерноморье.

Ключевые слова: аннексия, Крымское ханство, Османская империя, «южный вопрос», Северное Причерноморье, Российская империя, русско-турецкая война.

Tkachuk Anatoliy. **The Origin of the Russo-Turkish Antagonism and its Escalation in the 50–60-ies. XVIII Century.** The article analyzes the origins and main causes of the Russian-Turkish standoff over estimate geopolitical priorities of

both countries at different stages of their development. The main focus is on the analysis of the main factors of escalation of the conflict on the eve of the annexation of Crimea by Russia. Attention is paid also to the clash of geopolitical interests of Russia and the Ottoman Empire in the Caucasus region against the backdrop of the Russo-Turkish antagonism in the northern Black Sea coast.

Key words: annexation, the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, «southern problem», Northern Black Sea Coast, Russian Empire, the russian-turkish war.

Стаття надійшла до редколегії
15.10.2016 р.

УДК: 94(73)«19»

Катерина Колеснікова

Створення «Доктрини Ніксона» та її вплив на зовнішньополітичний курс США наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст.

У статті проведено аналіз змін у принципах зовнішньої політики, які відбулися з приходом до влади в 1969 р. Річарда Ніксона. Розглянуто зміни у військовій доктрині Америки, переформування сфер національних інтересів, трансформацію засад, на яких формувалися відносини США з іншими країнами світу та ослаблення напруження з СРСР і КНР.

Ключові слова: Ніксон, «Доктрина Ніксона», зовнішня політика, Америка.

Постановка наукової проблеми та її значення. Незважаючи на те, що для багатьох країн ХХІ ст. стало вісником політичних, економічних й етнічних проблем, Сполучені Штати Америки змогли зберегти за собою безсумнівне домінування в усіх сферах світових відносин. Історики, які пророкували встановлення епохи Pax Americana, повністю мали рацію: час верховенства американських принципів настав і триває.

Формування Америки як «єдиної і істинно світової наддержави» проходило в період, приблизно з 1941 р., коли вона вступила в Другу світову війну, та закінчився в 1991 р. з розпадом СРСР [1, с. 254]. Кожному з президентів, котрі перебували при владі в цей час, приписують вирішальну роль у створенні сьогоденної могутності Білого Дому. Американці люблять, а іноді, як у випадку з Фр. Рузвельтом чи Дж. Кеннеді, обожають й ідеалізують своїх лідерів, створюючи образ непогрішимого політика, що зробить будь-що на благо своєї країни.

У своїй вірі пересічні громадяни США часто бувають сліпими або ж просто вважають за краще закривати очі на всім відомі факти, які паплюжать ім'я улюбленця країни. Але зовсім іншу ситуацію ми можемо спостерігати, коли справа стосується 37-го президента Річарда Мілзауза Ніксона. Його ім'я й досі служить уособленням підкупності, обману та лицемірства. У Сполучених Штатах Америки й за її межами негативна оцінка особистості Ніксона здебільшого перебиває значимість тих змін та ідей, які він привніс за час свого правління в зовнішньополітичний курс Білого Дому.

Вплив діяльності адміністрації Р. Ніксона на сьогоденну провідну роль Америки у світі – мало-відомий і непопулярний факт. Політика 37-го президента, яка відійшла від наміченого курсу «стримування», що з кожним наступним очільником Вашингтона після Гаррі Трумена набирав усе більшого розмаху та загрозливого характеру, завжди викликала значний шквал критики. Вотергейтський скандал поставив хрест не лише на політичній кар'єрі Ніксона, а й зробив на тривалий час неможливою об'єктивну оцінку змін у зовнішній політиці та їх вплив на подальше положення США на міжнародній арені.

У цій статті ми ставимо за мету проаналізувати зміни, що відбулись у зовнішньополітичній концепції Вашингтона з приходом до влади Річарда Ніксона.

Для реалізації поставленої цілі докладно розглянемо створення республіканською адміністрацією «Доктрини Ніксона»; упровадження в життя нового зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів; результати впровадження нової «Доктрини».